

Qərb-Şərq elmi-mədəni münasibətlərinin görkəmli tədqiqatçısı N.İ. Konrad yazır: "Ədəbiyyat tarixi, eyni zamanda, bədi ədəbiyyat haqqında təsəvvürün tarixidir" (Конрад Н.И. Знание и Восток. М., 1972, с.418).

Bu düğün metodoloji mülahizəni füzulşünaslığın tarixinə də aid etmək olar. Füzulşünaslıq təkcə Füzuli haqqında elm deyil, Füzuli irsi və Füzuli haqqında elmin vəhdətidir. Biz buraya belə araşdırmalarda çox zaman unduldan bir cəhətə də əlavə etməliyik: füzulşünaslıqda Füzuli füzulşünaslığının dərk etdiyi səviyyədə iştirak edir. Bu işə hələ Füzulinin füzulşünaslıqda sonadək iştirakı, təmsil və dərk edilməsi deyil. Klassikin böyüklüyü məhz ondadır ki, o tarixdə hər yeni nəsilə yenidən doğula bilir. Ona görə də biz füzulşünaslığın mənşəyi, bu böyük şair haqqında yazmış ilk tədqiqatçıdan, məsələn, Qəstəmonlu Lətifin M. Füzulinin sağlığına - 1546-cı ildə yazılmış "Təzkirətül-şüəra"sından deyil, məhz M. Füzulinin özündən başlamağı doğru hesab edirik...

Əvvəlcə bir məsələni nəzəri-metodoloji cəhətdən aydınlaşdırmalıyıq: M. Füzulinin SÖZ haqqında dedikləri, Füzulinin öz SÖZ-ü haqqında dedikləri və Füzulinin ÖZÜ haqqında dedikləri! Bunlar ayrı-ayrı nəzəri istiqamətlərdir. İndiki halda bizim tədqiqat predmetimiz Füzulinin özü və SÖZ-ü haqqında söylədiyi fikir və mülahizələrdir. M. Füzuli haqqında onun sağlığından üzvi bəri yazılan bütün təzkirə, risalə, poetika əsərləri, məqalə və monoqrafiyalarında onun öz sənəti ilə bağlı görüşləri bu və ya başqa səviyyədə nəzərdən keçirilib. Tədqiqatçılar də araşdırmalarının məqsəd və problemlərini uyğun olaraq M. Füzuli poeziyasına, necə deyirlər, onun öz əli ilə açar salmağa çalışıb. Əslində başqa çür də mümkün deyil. M. Füzulinin nəzəri-estetik görüşlərinə və poetika məsələlərinə hesr olunmuş ayrıca doktorluq işi yazılıb və bu qiymətli əsər monografiy şəklində çap olunub (Əliyev S. Füzulinin poetikası. B., Yazıçı, 1986).

Amma bu vaxtdək M. Füzulinin özü haqqında dedikləri ayrıca tədqiq olunmayıb. M. Füzuli ilk füzulşünas kimi nişgətil tərdə öyrənilməyib. İlk dəfə bu işə girişkən qeyd etməliyik ki, Füzulinin ÖZÜ haqqında görüşlərini onun öz sənəti mənasından ayırmaq olmaz, bu problemə M. Füzulinin bütöv yaradıcılıq təkamülü, o cümlədən öz sənəti kontekstində nəzər salmaq lazımdır.

Təzkirəsinin 1563-cü ildə bitirmiş Əhdi Bağdadidən tutmuş 500 illik yubileyi dövründə çap olunan tədqiqatlarla qədər əksər əsərlərində M. Füzulinin qüdrətli alim, bu

halda filosof-nəzəriyyəçi, ədəbiyyatşünas olduğu geniş şəkildə qeyd edilib. Ə. Bağdadı "Gülşəni-şüəra"da yazırdı: "Mövlana Füzuli Bağdadı bilik və mərifətdə kamil, hüner fənlərində fəzil, şux tabl, şirin söhbət, elm-həndəsədə, hikmət və heyətdə mahir,

Bunu Füzuli alim olmaq, elm sahəsində bir ixtisas qazanmaq üçün yox, ancaq və ancaq şairliyi, sənəti və yaradıcılığının mükamallığı üçün etmişdir (Mir Cəlal Füzuli sənətkarlığı. B., "Maarif" nəşr., 1994, s.10).

Bununla belə, M. Cəlal hələ 1940-cı ildə yazdığı "Füzuli sənətkarlığı" əsərində belə bir fikir söyləyirdi ki "şair bu mövzularda xüsusi kimi əsər yazmaq təşəbbüsü göstərməmişdir".

Ola bilsin ki, bu məsələ məhz təşəbbüs səviyyəsində də qalıb. Mir Cəlalın "Füzulinin şer haqqında nəzəri görüşlərinə dair" adlı sənəli məqaləsində M. Quluzadə bu fikrin əksini irəli sürür: "Mələm olduğu üzrə Füzuli öz ədəbi-nəzəri görüşləri haqqında xüsusi əsər yazmamışdır. O, şərh baxışını azərbaycanca, farsca divanlarına və qəsidələrinə yazdığı müqəddimələrdə, "Leyli və Məcnun"da, "Rindü-Zahid"də və başqa əsərlərində ifadə etmişdir. Lakin casarətə demək olar ki, Füzuli Azərbaycan ədəbiyyat tarixində bədi yaradıcılığının nəzəri məsələləri ilə ən çox məşğul olan bir şairdir" (Quluzadə M. Füzulinin şer haqqında nəzəri görüşlərinə dair: Məhəmməd Füzuli. Azərşərh, 1958, s.62). Maraqlıdır ki, bu sitatə verilən birinci fikir professor M. Quluzadə 1965-ci ildə çap olunmuş "Füzulinin lirikası" kitabına daxil etməyib (bax.səh.246-247).

Bələ qənaətə gəlmək olar ki, alim "Füzuli öz ədəbi-nəzəri görüşləri

ri haqqında xüsusi əsər yazmamışdır" fikrinə əmin olmasın, yaxud da belə həkm vermək üçün onun əlinə tutulmuş faktlar yoxmuş. M. Quluzadənin mülahizələrində bizim üçün maraqlı olan bir cəhət var. O yazır: "Füzuli böyük müfəkkir alim, istedadlı nəzəriyyəçi kimi öz ədəbi inkişaf istiqamətini, həmçinin müasir dövrə və gələcək ədəbi hərəkatın yolunu nəzəri görüşləri ilə istiqamətləndirmişdir" (Quluzadə M. Füzulinin lirikası, s.247). Kursivlə aydınlaşdırılmış fikir bizim nəzəri mövqeyimizi təsdiq edir: Füzuli haqqında ilk nəzəri fikri məhz nəzəriyyəçi Füzuli söyləmiş və o, ümumən füzulşünaslığın, o cümlədən Azərbaycan füzulşünaslığının banisi hesab oluna bilər. Bu bərdə fikrə yəqinlik gətirmək üçün mexsus M. Füzulinin dünyagörüşünə və nəzəri-estetik görüşlərinə hesr olunmuş iki dəyərli tədqiqatda da müraciət edərk. "Füzuli dövrünün görkəmli alimi olmuş, elmin bir çox sahələrində dərin və geniş biliklər əldə etmişdir". Bu qənaəti M. Füzulinin ərəbdilli yunan elmi və Şərq, xüsusilə Çin və Hind fəlsəfi ilə dərinəndən əsina olduğu araşdıran F. Qasımzadə irəli sürür (Qasımzadə F., "Qəm karvanı", yaxud zülmətə nur. B., Azərşərh, 1968, s.335). "Füzulidə şairlik

Gülşən Əliyeva,

filologiya elmləri namizədi, dosent

M. Füzuli özü haqqında

Füzulşünaslıq tarixi bədi ədəbiyyatın özü qədər qədim olan Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının tərkib hissəsi, onun zəngin və aparıcı istiqamətlərindən biridir. Hər bir elm kimi füzulşünaslıq da onun obyekt və predmeti - M. Füzuli və onun irsi meydana çıxdıqdan sonra təməl tapmağa başlayıb. Nizami olmadan nizamişünaslıq, Şekspir olmadan şekspirşünaslıq, Nəvai olmadan nəvaişünaslıq mümkün olmadığı kimi dahi qəlb şairi M. Füzuli olmadan da nə dünya - Türkiyə, Rusiya, Avropa və Orta Asiya füzulşünaslığı, nə də Azərbaycan füzulşünaslığı mümkün olmazdı. Bu, ümumən elmin tarixi üçün səciyyəvi xüsusiyyətdir.

yeni mənalı məzmunlar tapmaqda misilsizdir".

XX əsrin böyük ədəbiyyatşünası F. Köçərli Füzuli şerinin bütün zamanlar üçün təzə və əbədi qalmasının səbəbindən bir olaraq yazır: "Füzulinin qələmi gövhərrizdinin vücudə gələn lölövü cəvahirlə tikiilmiş imarətin divarları elm və maarifin bünövrəsi üstündə qərar tutmuşdur və əfəti-zəmanədən ona bir xof və xəter yoxdur".

Böyük ədib, maarifi və ədəbiyyatşünas A. Səidiqə də onun alimliyini şairliyinə bərabər tutur:

"Fitrətnə şair olan Füzuli, zamanında məşhur elmöhrü böyük bir maraq ilə kəşb edərkəm həm alim, həm şair olmuşdur".

Tədqiqatçıların heç biri M. Füzulinin böyük alim olduğuna şübhə etmir. Onu universall bir zəka, həm poetikanın, həm dünyəvi, həm də dini elmöhrin kamili bilicisi adlandırırlar. M. Füzulinin poetikası haqqında ilk sənabəll əsərin müəllifi görkəmli yazıçı və nəzəriyyəçi alim Mir Cəlal yazıb: "Füzuli dövrünün ən böyük şair olduğu kimi, həm də ən böyük alimi idi. Özü dediyi kimi əziz ömrünün zamanını "əqli və nəqli, həkəmi və həndəsi" elmlərini dərinəndən öyrənməyə sərf etmişdir.

əkşərən vasitə, alimlik məqsəddir" (Əliyev S. Füzulinin poetikası, s.5) – deyər tədqiqatınun mövzuna uyğun olaraq hətta bir qədər ifrata varan S.Əliyev əslinədə M.Füzulinin nəzəri-estetik görüşlərindən bəhs edən "Füzulinin poetikası" (1986) kitabını belə başla-yır: "Füzüli alim şairdir. Özü də təkcə xüsusi ş elmi əsərlərinə görə yox, həm də bəddi əsərlərindəki elmi mühakimə üslubuna və nəzəri mülhizə materialına görə. Özgə elm sahələrinə aid yaratdığılar bir yana, bəddi ədəbiyyat haqqında yazdığı elmi əsərlər monomental bir tədqiqatın mövzusuudur. Lakin şairin şerlərindəki elmi fikirlər də cild-cild kitabların materiallarıdır...Şair Füzüli poeziyasında alimdir..." Beləliklə, M.Füzüli alimdir və alim Füzulinin tədqiqat, təhlil və təfsir predmetlərinin birincisi şair M.Füzulinin yaradıcılığdır.

Füzüli söz yaradan istedad və ilhamı ilahi vergisi hesab edib. Azərbaycanca "Divan"ın dibacısında o yazır ki, istedad insanı (yəni həm de onun özünə) ilahidən fitrətən verilir, fəqət istedad sahibi onu öz zəhməti ilə süsləməli, qədrini bilib pərvəri tapma-sına çalışmalıdır. Füzüliyə görə ruh kimi istedad da ilahinin insana bəxş etdiyi ən qiymətli sərvətdir. Şeri "qafiyeyi-nəzmi anbi-ya" adlandırır şair yazdır: "Mənim ki, səhifeyi-cibillətimdə bida-yətü-rizə əzəldən kilki-qəza herfi-məhbəbbəti-nəzm rəqəm qılmışı və hədiqeyi-xilqətimdə bida-yətü-fitrədən tuxmi-mavddat və mövzu-niyyət əkilmişdi, ol məcməni sahibi-imitzacidən nihali-təbiəti nəm çəkib izhari-əzhari-isteda-yi" nəzm etdi. Və ol məhfilin həvayi-ix-tilatından külbüni-cibillətim sərbəz olub, məzrəyeyi-mizacımda güli-məzaqı-şer bit-di".

Beləliklə istedad insan cibillətinə – onun varlığına ilahinin bəxş etdiyi bir vergidir.

Ela buna görə də, M.Füzüli farsca "Divan"ın dibacısında yazdır:

**Sözə xor baxmaq olmaz, hər bir söz
Ərşəndir gəlib hədiyyə biza.
Qəlbimiz meyl edir həmişə ona
Çünkü söz nazil oldu qəlbimizə.**

Nazil olmaq müqəddəs kitabə – "Quran" a aiddir. Deməli, M.Füzüli bəddi sözü, daha doğrusu, öz "Divan"ınımdaki sözü ilahi kəlamına bərabər tutur. Yəni söz yaradılır, söz gəlir, bəxş olunur. SÖZ-ü qəbul etməyə yalnız istedadlı adamların haqqı var: "söz yaradandan mədhi-sənəsi nəğməsidir ki, o, qeybini gizli ələmində həqiqətlər cəvahirindən *ətək-ətək* şabaş edib qeyri-məhdud xəzinələr yaratmış, məhdud hərflərin dəyişməsi ilə hər bir sözün bir bir açar xitira etmişdir".

M.Füzüli sözün tükənməzliyini də onun ilahidən gəlməsi ilə izah edir. Farsca "Divan"ın dibacısında şerlərdən birində yazır ki, söz xəzinəsi şah xəzinəsi deyil ki,

oradan bir hət götürükdə azalsın:

**İlahi feyzdən bir xəzinədir söz,
Tükənməz, sərf qıldıca dədəm.
Məcəzi şahların gənci deyil bu
Ki, bir hətə götürükdə ola kam.**

Maraqlıdır, XVI əsrdə, islam dini və qaydalarının xat zivədə duraraq hökm-ferma olduğu bir dövrdə dini idarənin işçisi olan M.Füzüli SÖZ-ü "Quran"dan da və əzəli sanır. Məşhur "Ənisül-qəlb" əsərində oxuyuruq:

**Sözün soni o əndazə böyükdür ki, müəllimlər,
Sözün məhsulu bilməşlər dənə, vəliy Quran.**

**Sən ey söz dilbərinə ziyətli-zilyar verən insan
Libasi-mərifətdən qılma gəl məhrum o canam.**

**Kifayətənmə sələ, harifə, monada feyz alxar
Ki, Davudi nübüvvətdir öziz etmiş, nə olxarı.**

Və təbii ki, burada "müəllimlər" deyərək M.Füzüli özünə qədərki dahi sənətkarları nəzərdə tutur. Qəsidələrinə yazdığı dibacədə M.Füzüli həmin müəllimlərinin qüdrətini bir daha xatırlayaraq yazır:

**Kəçən zamanlarda söz eyən dostlar,
Yerdə asımının sirtini açmışlar.**

"Bu nəsihət məni gözəl söz süyləmək sənətinə başlamaqda qorxuzdu, lakin çox fikirləşdikdən sonra təfəkkir sayyahım bu yola düşdü".

Burada bir neçə cəhət qeyd edək: Birinci, ilk dəfə SÖZ-ü özlərinə qədər Şərqdə dəbdə olmuş ALLAH, CAHAN, İNSAN üçlüyündə Allahdan sonra ikinci yerə gətirən hürufilər (xüsusən Nesimi!) kimi Füzüli də SÖZ-ü peyğəmbərdən və ona nazil olmuş "Quran"dan əvvəlcə, Allahdan sonraya gətirir.

Məndə siğar iki cahan, mən bu cahana siğmazam
Gövləri-ləməkan mənim, kövni məkana siğmazam.

- deyərək Nesimi (Hürüfilər) Cahan-İnsanda əridir. "Ənalheqq" – deyən Hürüfilər İnsanı Allaha yaxınlaşdırırlar, Allahın İnsanda təəcəllə etdiyini iqrar edərək Allah-İnsanda əridirlər:

"Qorxdular həqq deməyə döndülər insan dedilər" (Nesimi)

Beləliklə, yerdə iki böyük qüdrət qalır: SÖZ və İNSAN!

İkincisi, M.Füzüli "ərşdən gələn" sözü – "asımının sirtini açan açar" hesab edir: yəni göylərin sirtini göylərdən – ilahidən gəlmiş SÖZ açar bilər.

Üçüncüsü, M.Füzüli sözün gözəlliyi ilə bərabər onun "libasi-mərifət"lə süslənməsi, başqa sözlə sözün ağıl, irfan, oxlaq və elmə dolu olmasını önəmli saydır.

Hər bir dövrdə olduğu kimi, M.Füzüli

söz mülkünə qədəm basdığı çağlarda da sözü urvatdan salan, söz oxurluğu ilə məşğul olan, epigonçə şairlər mövçüdi idi. Şair farsca "Divan"ının dibacısında onları "söz ortaqları" adlandıraraq yazır: "Şərə başla-dığım zamanlar hər gün bir təxəllüs bəyə-nir, bir müddət sonra eyni təxəllüsü işlə-dən bir şairə rast gəlir və aldığım təxəllüs-ü dəyişirdim" (Füzüli M.Əsərləri, III cild, s.17).

Belkə, məhz, elə buna görə də "Leyli və Məcnun" poemasının əvvəlində şair yazır:

**Söz mülkündə nizam gətmiş,
Bu bəzmdə gəl qəlbinsü mən,
Bu bəzmi gəl edalim müzəyyən!
Sən ver bədə mən eylayım nü!
Mən nəzm oxuyum, sən ona tut kuş!
Bir dövrəyəm ki, nəzm olub tər
Qıtar bulub kasadan – asar
Ol rütbədə qədrin – nəzmdir kim
Kim, küfr oxumur kəlamı – mövzun.**

Söz mülkünün nizamının pozulduğu bir dövrdə nəzmi xar olduğu əyyamda M.Füzüli SÖZ-ün nüfuzunu qaldırmaqda məhz SÖZ-ündan başla-yır.

M.Füzüli özünəqədərki elm və söz sənətinin nailiyyətlərini hər çit dilidə mənimsəmiş "elm bir ruhdur" deyib dövrünün elmlərinə dəridən əşina olmuş, bəddi söz sənətini bir "fənn" olaraq təhlil etmişdir.

M.Füzüli həm orijinal SÖZ-ün özünü, həm de onun elimi – estetikasını yaratmışdır. Şair söylədiyi bütün fəlsəfi – estetik müddəalan sübut üçün yalnız öz əsərlərindən misal gətirmiş, cəmi bir yerdə "Leyli və Məcnun" poemasında Əbünüvəsini, Nizaminin və Nəvəinin adlarını çəkməmişdir (Əsərləri, II cild, s.36).

Azərbaycanca, farsca "Divan"ların və qəsidələrin dibacələri, "Leyli və Məcnun"un müqəddiməsi, "Rindü-Zahid", "Ənisül-qəlb", "Mətlə ül-ətiqad" əsərlərindəki nəzəri-estetik fikirlər məhz alim Füzulinin, şair Füzüli haqqında söylədikləridir. Başqa sözlə, M.Füzulinin estetik görüşlərinin, sənət konsepsiyasının əsasını M.Füzulinin söz sənəti dayanır. Bu, belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir ki, dünya, o cümlədən Azərbaycanca füzülişünaslığının banisi, məhz, M.Füzülidir və füzülişünaslığın məşəyini M.Füzüliyə başlamaq nəzəri-tarixi baxımdan obyektivdir.

Azərbaycan füzülişünaslığının təşəkkülü, həm de onun ilk mərhələsidir. Həqiqətən də "Ədəbi-tarixi prosesin mərhələ təsnifini vermək üçün, həmin mərhələlərin hardan başlandığını, ədəbiyyatın tarixi təşəkkülünü və məşəyini müəyyənləşdirmək tələb olunur" (Şəmsizadə N. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı, B. Ozan, 1997, s.95).